

Кужелєв М. О., Нечипоренко А. В.

ФІНАНСУВАННЯ ІНКЛЮЗИВНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

У статті розглянуто підходи щодо фінансування інклюзивної освіти в Україні. Досліджено динаміку розвитку інклюзивної освіти, в тому числі і у дошкільних навчальних закладах. Визначається роль державних та місцевих органів влади щодо створення умов, необхідних для індивідуального розвитку кожної дитини з особливими освітніми потребами. Зазначено, що мережа інклюзивно-ресурсних центрів є важливим етапом у створенні сучасної європейської системи надання освітніх послуг дітям з особливими освітніми потребами. Розглянуто проблемні аспекти фінансування інклюзивної освіти в Україні та запропоновано рекомендації щодо його вдосконалення.

Ключові слова: фінансування, освітня субвенція, інклюзивна освіта, діти з особливими освітніми потребами, інклюзивно-ресурсні центри.

Кужелєв М. А., Нечипоренко А. В.

ФИНАНСИРОВАНИЕ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В УКРАИНЕ: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

В статье рассмотрены подходы по финансированию инклюзивного образования в Украине. Исследована динамика развития инклюзивного образования, в том числе и в дошкольных учебных заведениях. Определяется роль государственных и местных органов власти по созданию условий, необходимых для индивидуального развития каждого ребенка с особыми образовательными потребностями. Отмечено, что сеть инклюзивно-ресурсных центров является важным этапом в создании современной европейской системы предоставления образовательных услуг детям с особыми образовательными потребностями. Рассмотрены проблемные

аспекты финансирования инклюзивного образования в Украине и предложены рекомендации по его совершенствованию.

Ключевые слова: финансирование, образовательная субвенция, инклюзивное образование, дети с особыми образовательными потребностями, инклюзивно-ресурсные центры.

Kuzheliev M. O., Nechyporenko A. V.

FINANCING OF INCLUSIVE EDUCATION IN UKRAINE: PROBLEMS AND PROSPECTS

The article deals with the approaches to funding inclusive education in Ukraine. The dynamics of the development of inclusive education, including in pre-school educational institutions, is researched. The role of state and local authorities in establishing the conditions necessary for the individual development of each child with special educational needs is determined. It is noted that the network of inclusive-resource centers is an important stage in creating a modern European system of providing educational services for children with special educational needs. The problematic aspects of financing inclusive education in Ukraine are considered and recommendations for its improvement are proposed.

Keywords: financing, educational subvention, inclusive education, children with special educational needs, inclusive-resource centers.

Постановка проблеми. Освіта має значний вплив на соціокультурний та цивілізаційний розвиток суспільства та є одним з рушійних факторів, які сприяють економічному зростанню країни. Розвиток українського суспільства та процеси інтеграції країни в європейський простір гостро ставлять питання щодо забезпечення соціального захисту різних верств населення України, зокрема й дітей з особливими освітніми потребами. Крім того, чисельність дітей, які потребують корекційного навчання та соціалізації, постійно зростає. Відтак, модернізація системи української освіти зумовлює необхідність упровадження технологій інклюзивного

навчання. Тому пошук підходів щодо активізації розвитку інклюзивної освіти та забезпечення відповідного її фінансування є нагальним питанням в сучасних умовах суспільних відносин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання щодо фінансування інклюзивної освіти, а також особливостей її розвитку, розглядали такі вітчизняні учені: Г. Давиденко, В. Засенко, О. Заярнюк, А. Колупаєва, К. Кузнєцов, І. Луценко, О. Таранченко та ін. Однак, прийняття важливих рішень у процесі реформування освітньої галузі та підвищення ефективності соціальних видатків бюджету вимагає більш поглибленого вивчення проблем фінансування інклюзивної освіти в Україні.

Метою статті є визначення основних проблем та перспектив фінансування інклюзивної освіти в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Статті 21, 23, 24 Конституції України [1] гарантують забезпечення всім громадянам країни рівні права та можливості у різних сферах життя, зокрема право на отримання освіти. Саме тому тенденцією останніх років стало впровадження нової освітньої концепції, яка передбачає розвиток інклюзивної освіти та створення умов для забезпечення освітою дітей з особливими потребами.

Обраний Україною європейський вектор розвитку, ратифікація Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю [2] сприятимуть забезпеченню реалізації прав дітей з особливими потребами на освіту без дискримінації й на підставі рівних можливостей, шляхом розвитку інклюзивної форми навчання. Для розвитку інклюзивної освіти необхідна наявність ефективних механізмів її фінансування, а для цього треба зрозуміти, які існуючі механізми потребують удосконалення [3, с. 2].

Розвиток демократичного суспільства вимагає нових стратегій та підходів до формування соціальної політики щодо людей з обмеженими можливостями. Вона має враховувати існуючі міжнародні тенденції та світові інноваційні підходи щодо розв'язання існуючих проблем соціалізації

людей з інвалідністю. Водночас, впровадження інклюзивної освіти в Україні є складним завданням, яке потребує розробки нормативно-правових, програмно-змістових та соціально-психологічних засад й передбачає пошук необхідних джерел фінансування [4, с. 62].

Інклюзія (від англ. *inclusion* – включення) – процес збільшення ступеня участі всіх громадян у соціальному житті, і насамперед, що мають труднощі у фізичному розвитку. Він передбачає розробку і застосування конкретних рішень, які дозволять кожній людині рівноправно брати участь в академічному і суспільному житті [5, с. 190].

Інклюзивна освіта – процес, що спрямований на задоволення найрізноманітніших потреб усіх дітей, молоді й дорослих шляхом розширення їхньої участі в навчанні, культурній діяльності й житті громад, а також зменшення масштабів й усунення проблеми виключення тих чи інших груп з освіти та в середині освіти. Цей процес пов'язаний зі змінами й перетвореннями в змісті, підходах, структурах і стратегіях освіти, а його визначною рисою є загальна концепція, яка охоплює всіх дітей відповідної вікової групи, і переконаність у тому, що саме звичайна шкільна система покликана дати освіту всім дітям [6, с. 245].

Варто зауважити, що система інклюзивної освіти в Україні проходить лише фазу свого становлення. Подальший її розвиток буде залежати від принципів державної фінансової політики та фінансових можливостей державного й місцевих бюджетів.

Трансформаційні процеси, що відбуваються останніми роками в країні в рамках проведення реформи у сфері місцевого самоврядування та територіальної організації влади стали причиною реформування галузі освіти в напрямі децентралізації управління. Відтак, існує необхідність проведення змін в системі фінансування освіти, а також виникає потреба перегляду підпорядкованості освітніх установ на регіональному та місцевому рівнях, які могли б забезпечити скорочення необґрунтованих видатків, сприяти розвитку конкуренції при наданні освітніх послуг між

різними адміністративно-територіальними одиницями тощо [7, с.14].

Поштовхом щодо впровадження системи інклюзивної освіти в Україні стала розробка та реалізація нового механізму фінансування освіти – субвенцій з державного бюджету місцевим бюджетам на надання державної підтримки особам з особливими освітніми потребами.

Передумовою до застосування таких державних субвенцій була співпраця в рамках Шведсько-українському проекту «Підтримка децентралізації в Україні», який фінансувався Шведським агентством міжнародного розвитку SIDA із залученням Міністерства освіти і науки України щодо питань реформування механізму фінансування освіти, зокрема підготовки аналізу і пропозицій зміни формули розподілу освітньої субвенції для місцевих бюджетів.

Так, у 2017 році в державному бюджеті вперше було передбачено дві субвенції до місцевих бюджетів на освітні цілі [8]:

- освітня субвенція (52 млрд грн);
- субвенція на інклюзивну освіту (209,5 млн грн).

Проте, за даними Державної казначейської служби України фактичне використання субвенції на інклюзивну освіту склало лише 98,26 млн грн (46,9 % від планового показника) [9]. Тобто, на одного учня з особливими освітніми потребами в державному бюджеті закладено близько 5 112 грн на рік (426 грн на місяць), однак фактично було витрачено 2 398 грн на рік, або 200 грн на місяць.

Крім того, спостерігалися суттєві відмінності в результатах використання коштів наданої субвенції у розрізі регіонів. Так, якщо середній показник по Україні склав 46,9 %, то у Волинській та Івано-Франківській областях рівень виконання плану фінансування склав більше 90 %, а в Миколаївській, Донецькій, Запорізькій та м. Києві – менше 30 % (рис.1). Це пояснюється недосконалістю існуючих підходів до розрахунку планових показників бюджету та неготовністю на той момент місцевих органів влади витрачати кошти за цим напрямом.

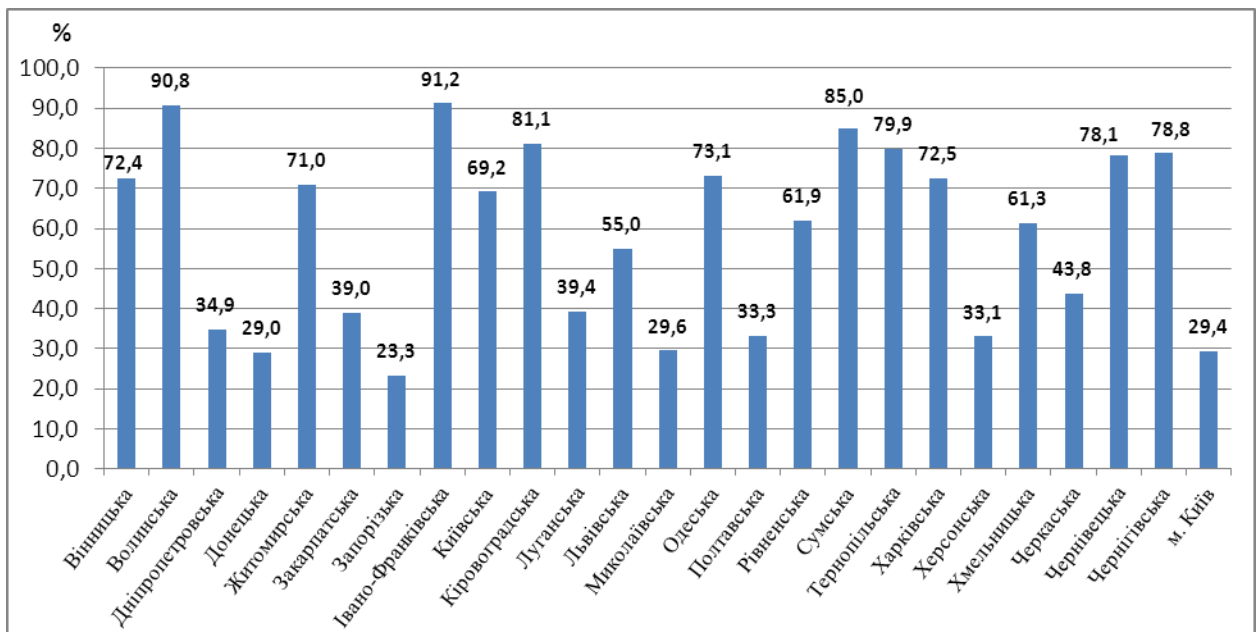

Рис. 1. Використання субвенцій для дітей з особливими освітніми потребами у 2017 році: регіональний аспект

Джерело: складено авторами на основі [9]

Законом України «Про Державний бюджет України на 2018 рік» було передбачено надання субвенції в сумі 504,5 млн грн, що у 2,4 разів більше, ніж у попередньому році (в т.ч. субвенція в обсязі 100 млн грн – на оснащення кабінетів інклюзивно-ресурсних центрів (далі – ІРЦ) для надання психолого-педагогічної допомоги дітям з особливими освітніми потребами) [10].

Законом України «Про Державний бюджет України на 2019 рік» передбачено субвенцію з державного бюджету місцевим бюджетам на надання державної підтримки особам з особливими освітніми потребами у тому ж розмірі, що і в попередньому році – 504 млн грн, зокрема [11]:

- 37 млн грн – інклюзія в дошкільній освіті;
- 25 млн грн – інклюзія в професійній освіті;
- підвищено ставки асистентів учителів в інклюзивних класах з 0,5 до 1;
- додатково 624 млн грн з державного бюджету – на оплату праці працівникам інклюзивно-ресурсних центрів.

Відтак, уряд України почав систематично виділяти цільові субвенції для

навчання дітей з особливими освітніми потребами. Ці субвенції повинні стимулювати органи місцевої влади до розширення можливостей інклюзивної освіти на місцях. Головним розпорядником цих фінансових ресурсів виступає Міністерство освіти і науки України, а розпорядниками субвенцій на місцевому рівні є структурні підрозділи з питань освіти і науки органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, які визначаються рішенням відповідної ради.

Варто відмітити, що на початок 2019 року в Україні нараховується близько 700 сучасно обладнаних ІРЦ, де навчаються діти з особливими освітніми потребами. Мережа ІРЦ є важливим етапом у створенні сучасної європейської системи надання освітніх послуг цій категорії дітей, адже в основу інклюзивної освіти покладена ідеологія, яка виключає будь-яку їх дискримінацію та забезпечує однакове ставлення до всіх людей, але створює спеціальні умови для дітей з особливими потребами.

Досвід зарубіжних країн свідчить, що механізми державного управління будуть ефективними для системи навчання дітей з особливими освітніми потребами в разі універсальності та адаптивності до змін. Водночас, в Україні повільні реформи з вирішення проблемних питань для дітей з інвалідністю значною мірою пояснюються застарілими підходами до формування механізмів фінансування та неготовністю суспільства сприймати присутність таких дітей у звичайних закладах освіти. Сучасний стан фінансування системи освіти для дітей з особливими потребами вимагає суттєвого вдосконалення. Оновлення системи фінансування інклюзивної освіти варто здійснювати із використанням принципу результативності освітніх послуг, спираючись на стандартизовані оцінки їхньої вартості. Формування таких оцінок повинно відбуватися з урахуванням практичного досвіду країн-членів ЄС [12, с. 78].

За даними Міністерства освіти і науки України [13] у 2016–2018 рр. спостерігається збільшення кількості закладів загальної середньої освіти (далі – ЗСО) з інклюзивними класами в 2,5 рази. В свою чергу, за цей період

відбулося зростання кількості учнів з особливими потребами майже в 3 рази (рис. 2).

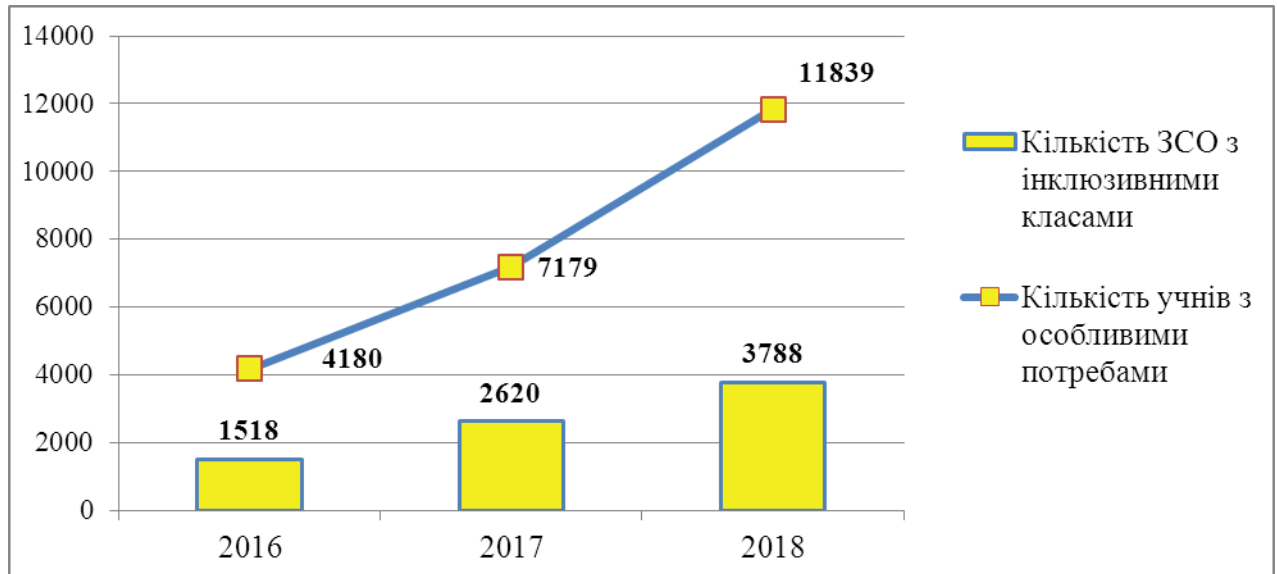

Рис. 2. Динаміка розвитку інклюзивної освіти в Україні

Джерело: складено авторами на основі [13]

Також спостерігається стрімкий розвиток щодо впровадження інклюзивної освіти у дошкільних навчальних закладах України (рис. 3), зокрема:

- створення функціональних інклюзивних груп;
- забезпечення освітнього процесу, орієнтованого на інтеграцію дітей з особливими освітніми потребами;
- підготовка відповідного кадрового складу вихователів.

Формування фінансових умов для системи інклюзивної освіти має враховувати такі основні фактори:

- місця проживання дітей з особливими освітніми потребами;
- тяжкість та ступінь розладів;
- доступність медичних послуг;
- кількість учителів та їхніх асистентів, які мають досвід роботи з такими дітьми;
- якість адміністративних послуг та координація між різними секторами державного управління.

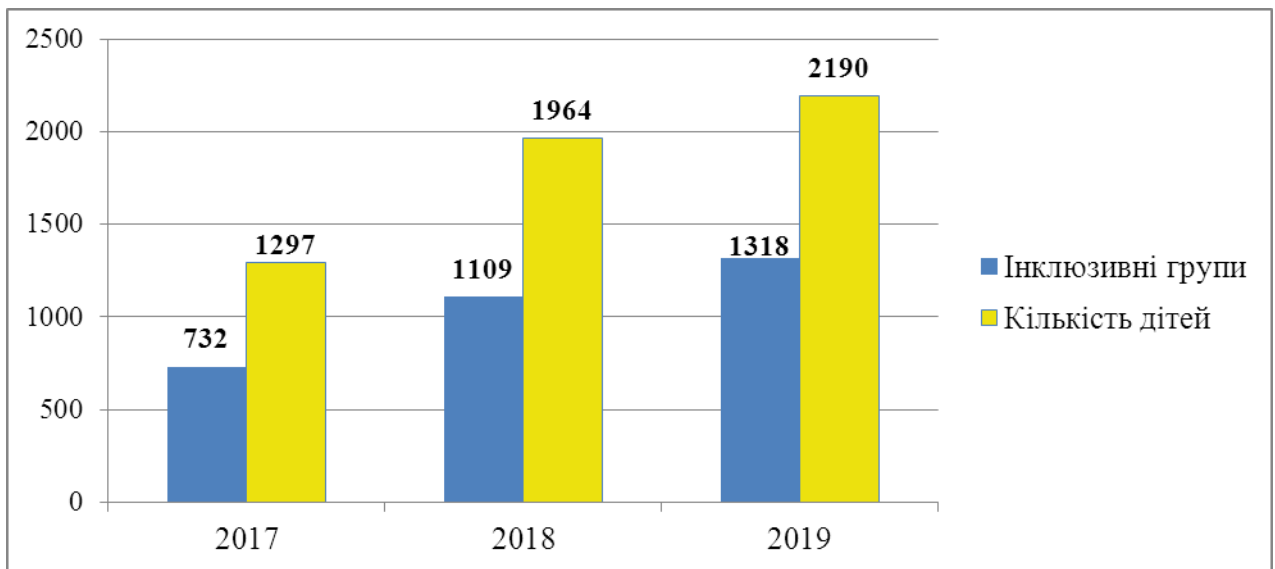

Рис. 3. Динаміка розвитку інклюзивної освіти у дошкільних навчальних закладах України (станом на початок року)

Джерело: складено авторами на основі [13]

Державна політика у сфері інклюзивної освіти має розглядатись як відповідь на виклики, що виникають у сучасному суспільстві. Така освіта дозволяє долучити громадян будь-якої країни до загальних цінностей прав людини, свободи й толерантності.

З метою аналізу політики фінансування інклюзивної освіти в Україні та порядку використання субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на надання державної підтримки особам з особливими освітніми потребами за підтримки МБФ «Відродження» було проведено аналіз політик фінансування інклюзивної освіти. В результаті дослідження було виявлено існуючі проблеми [3]:

- невідповідність та існуючі прогалини в нормативно-правових документах;
- затримка коштів субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на надання державної підтримки особам з особливими освітніми потребами на початок бюджетного року;
- невідповідність періоду навчального та бюджетного року, що призводить до відсутності вільних коштів субвенції для дітей з особливими освітніми потребами, які не були враховані на початок

наступного навчального року або коли такі діти приходять на навчання посеред навчального року чи переходять з однієї школи в іншу;

- існуюче обмеження строків навчання в закладах загальної середньої освіти для дітей з порушенням розумового розвитку;
- відсутність оплати «асистенту дитини»;
- проблемні аспекти роботи асистента вчителя та оплата праці;
- «типовий» перелік буде значним бар'єром на шляху ефективного надання послуг для дітей з особливими освітніми потребами;
- неможливість придбання за кошти субвенції навчальних підручників для дітей з особливими освітніми потребами та основних засобів;
- доплата за роботу в інклюзивних класах (групах) у закладах дошкільної, загальної середньої, позашкільної, професійної (професійно-технічної) та вищої освіти;
- відсутність дієвих місцевих програм підтримки інклюзивного навчання та ін.

Для вирішення вищезазначених проблем інклюзивної освіти в Україні необхідно розробити сучасну систему моніторингу освітніх закладів на всіх рівнях з метою виявлення стану матеріального, методичного та психологічного впровадження такої освіти та визначенні необхідних напрямків та обсягів її фінансування.

Фінансування освіти для дітей з особливими потребами вимагає ґрунтовного аналізу та розробки ефективного механізму, який забезпечить виконання соціальних стандартів на рівні дошкільної, шкільної, професійно-технічної та вузівської підготовки та визначення витрат, які фінансуються за рахунок загального та спеціального фондів державного і місцевого бюджетів.

В сучасних умовах розвитку українського суспільства дієвою може стати модель, яка передбачає встановлення обсягів фінансування,

виходячи з переліку послуг, що надаються, при чіткому визначенні параметрів оцінки ефективності та контролю за наданням освітніх послуг. Крім того, для забезпечення ефективного здійснення освітньої політики держави щодо людей з особливими потребами доцільно збільшити небюджетного фінансування, яке передбачає залучення недержавних громадських організацій до вирішення проблем впровадження та розвитку інклюзивної освіти в Україні [14].

Фінансування інклюзивної освіти має також здійснюється за принципом субсидіарності. Це принцип передбачає, що розподіл видатків між бюджетами усіх рівнів ґрунтується на необхідності наближення надання гарантованих послуг до їх безпосереднього споживача [15].

Формування фінансових механізмів системи інклюзивної освіти потребує виважених, комплексних підходів. Одним із них є оцінювання ефективності витрат бюджету.

Висновки. Побудова ефективної системи інклюзивної освіти в Україні передбачає застосування системного підходу, зокрема удосконалення нормативно-правового, фінансового, методичного та кадрового забезпечення інклюзивної освіти. Важлива роль в цьому процесі відводиться державним та місцевим органам влади щодо створення умов, необхідних для індивідуального розвитку кожної дитини з особливими освітніми потребами.

Відсутність ефективного механізму фінансування освіти в цілому та інклюзивної зокрема є суттєвою перешкодою на шляху до її розвитку, тому необхідними є пріоритетне фінансування статей, що направлені на розвиток матеріально-технічної бази освітніх закладів для перетворення їх у доступне середовище навчання для усіх категорій громадян. В свою чергу, системний підхід до забезпечення розвитку інклюзивної освіти дозволяє обґрунтувати сутність реформування цього процесу в закладах освіти як певної цілісності, ефективність організації складових якої забезпечить успішність втілення у життя інклюзивної форми навчання у межах вітчизняного освітнього простору та забезпечить виконання конституційних прав людини.

Список джерел:

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30.
2. Convention on the Rights of Persons with Disabilities (CRPD) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.un.org/development/desa/disabilities/convention-on-the-rights-of-persons-with-disabilities.html>
3. Аналітичний звіт «Аналіз політик фінансування інклюзивної освіти в Україні та порядку використання субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на надання державної підтримки особам з особливими освітніми потребами» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.auc.org.ua/sites/default/files/sectors/u-137/zvit.pdf>
4. Інклюзивна освіта: досвід і перспективи : монографія / колектив авторів; відп. ред. Г. В. Давиденко. – Вінниця, 2016. – 242 с.
5. Заярнюк О. В. Інклюзивна освіта в Україні: проблеми та шляхи їх вирішення / О. В. Заярнюк // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Економіка і менеджмент. – 2015. – Вип. 11. – С. 190–193.
6. Колупаєва А. А. Нормативний бюлетень: Аналіз міжнародного законодавства з питань інклюзивної освіти / А. А. Колупаєва, І. В. Луценко // Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови. – 2016. – Вип. 11. – С. 242–260.
7. Кужелєв М. О. Проблеми фінансування освіти в контексті децентралізації управління в Україні / М. О. Кужелєв, М. О. Дей, А. В. Нечипоренко // Management of higher education quality: problems and prospects. – London : IASHE, 2017. – С. 13–16.
8. Закон України «Про Державний бюджет України на 2017 рік» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1801-19>
9. Офіційний сайт Державної казначейської служби України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.treasury.gov.ua/ua>
10. Закон України «Про Державний бюджет України на 2018 рік» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2246-19>
11. Закон України «Про Державний бюджет України на 2019 рік» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2696-19>
12. Кузнецов К. Удосконалення механізмів державного управління у фінансуванні системи інклюзивної освіти / К. Кузнецов // Державне управління та місцеве самоврядування. – 2018. – Вип. 2(37). – С. 78–88.
13. Офіційний сайт Міністерства освіти і науки України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://mon.gov.ua/ua>
14. Кужелєв М. О. Проблеми та перспективи фінансового забезпечення та оплати праці загальноосвітніх та вищих навчальних

закладів України / М. О. Кужелєв, М. О. Житар // Збірник наукових праць Національного університету державної податкової служби України. – 2016. – Вип. 1. – С. 106–117.

15. Кужелєв М. О. Сучасний стан фінансування української науки: проблеми та перспективи / М. О. Кужелєв // Науковий вісник Херсонського державного університету: збірник наукових праць. Серія «Економічні науки». – № 13. – Ч. 3. – Херсон: ВД «Гельветика», 2015. – С. 129–131.

References

1. Konstytutsiia Ukrainy vid 28 chervnia 1996 r. // Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. – 1996. – № 30.

2. Convention on the Rights of Persons with Disabilities (CRPD) [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <https://www.un.org/development/desa/disabilities/convention-on-the-rights-of-persons-with-disabilities.html>

3. Analitchnyi zvit «Analiz polityk finansuvannia inkliuzyvnoi osvity v Ukraini ta poriadku vykorystannia subventsii z derzhavnoho biudzhetu mistsevym biudzhetam na nadannia derzhavnoi pidtrymky osobam z osoblyvymy osvitnimy potrebamy» [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <https://www.auc.org.ua/sites/default/files/sectors/u-137/zvit.pdf>

4. Inkliuzyvna osvita: dosvid i perspektyvy : monohrafiia / kolektyv avtoriv; vidp. red. H.V. Davydenko. – Vinnytsia, 2016. – 242 s.

5. Zaiarniuk O. V. Inkliuzyvna osvita v Ukraini: problemy ta shliakhy yikh vyrishennia / O. V. Zaiarniuk // Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Seriia : Ekonomika i menedzhment. – 2015. – Vyp. 11. – S. 190–193.

6. Kolupaieva A. A. Normatyvnyi biuletен: Analiz mizhnarodnoho zakonodavstva z pytan inkliuzyvnoi osvity / A. A. Kolupaieva, I. V. Lutsenko // Osvita osib z osoblyvymy potrebamy: shliakhy rozbudovy. – 2016. – Vyp. 11. – S. 242–260.

7. Kuzheliev M. O. Problemy finansuvannia osvity v konteksti detsentralizatsii upravlinnia v Ukraini / M. O. Kuzheliev, M. O. Dei, A. V. Nechyporenko // Management of higher education quality: problems and prospects. – London : IASHE, 2017. – С. 13–16.

8. Zakon Ukrainy «Pro Derzhavnyi biudzhет Ukrainy na 2017 rik» [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1801-19>

9. Ofitsiinyi sait Derzhavnoi kaznacheiskoi sluzhby Ukrainy [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <https://www.treasury.gov.ua/ua>

10. Zakon Ukrainy «Pro Derzhavnyi biudzhет Ukrainy na 2018 rik» [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2246-19>

11. Zakon Ukrainy «Pro Derzhavnyi biudzhет Ukrainy na 2019 rik» [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2696-19>

12. Kuznietsov K. Udoskonalennia mekhanizmiv derzhavnoho upravlinnia u finansuvanni systemy inkliuzyvnoi osvity / K. Kuznietsov // Derzhavne upravlinnia ta mistseve samovriaduvannia. – 2018. – Vyp. 2(37). – S. 78–88.

13. Ofitsiinyi sait Ministerstva osvity i nauky Ukrainy [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <https://mon.gov.ua/ua>

14. Kuzheliev M. O. Problemy ta perspektyvy finansovoho zabezpechennia ta oplaty pratsi zahalnoosvitnikh ta vishchykh navchalnykh zakladiv Ukrainy / M. O. Kuzheliev, M. O. Zhytar // Zbirnyk naukovykh prats Natsionalnoho universytetu derzhavnoi podatkovoi sluzhby Ukrainy. – 2016. – Vyp. 1. – S. 106–117.

15. Kuzheliev M. O. Suchasnyi stan finansuvannia ukrainskoi nauky: problemy ta perspektyvy / M. O. Kuzheliev // Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu: zbirnyk naukovykh prats. Seriia «Ekonomichni nauky». – № 13. – Ch. 3. – Kherson: VD «Helvetyka», 2015. – S. 129–131.

Кужелєв Михайло Олександрович (ORCID: 0000-0002-7895-7879) – доктор економічних наук, професор, директор Навчально-наукового інституту фінансів, банківської справи Університету державної фіскальної служби України (м. Ірпінь).

Нечипоренко Аліна Володимирівна (ORCID: 0000-0003-2494-1465) – кандидат економічних наук, доцент кафедри фінансів імені Л. Л. Тарангул Університету державної фіскальної служби України (м. Ірпінь).